

The University of Tehran Press

Evaluate the position and performance of the Civil Rights Monitoring Board

Sayyed Mohammad Mehdi Ghamami¹ | Mohammadtaher Safarzadeh²

1. Associated Prof., Public Law group, Faculty of Islamic Studies and Law, University of Imam sadiq (as), Tehran, Iran. Email: ghamamy@isu.ac.ir
2. Corresponding Author, MA. Student in Faculty of Islamic Studies and Law, University of Imam sadiq (as), Tehran, Iran. Email: l.safarzadeh@isu.ac.ir

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	<p>Pursuant to the Law on Respect for Legitimate Freedoms and the Protection of Citizenship Rights adopted in 2004 and its executive instruction, paragraph (15), central and provincial boards were established with oversight of how the law is implemented, complaints are sent and followed up, and finally reporting and monitoring. What appears to be much criticism after nearly two decades of the law's implementation has been doubts about its effectiveness. So, while evaluating the performance and reforming the legislative system related to legitimate freedoms and protection of civil rights, it is necessary to take urgent action to review the institution of the Civil Rights Supervisory Board in order to revive the rights of citizens by comparative study of similar institutions, including ombudsmen and specialized types of them. However, the question of this article is "What are the disadvantages of the Civil Rights Monitoring Board in its structure and performance, and what solutions can be offered to address these issues?" Therefore, in the present article, after examining the harms of the board, suggestions were presented in the areas of cooperation and coordination, promotion and protection of human rights and citizenship, and indicators in restructuring the structure and organization in order to improve the position of the board of civil rights. The research method of this article is descriptive-analytical.</p>
Pages: 1883-1906	
Received: 2022/05/01	
Accepted: 2022/09/11	
Published online: 2024/09/22	
Keywords: <i>Legitimate freedoms, Human rights, citizenship rights, national human rights institution, Human Rights Commission, Civil Rights Supervisory Board.</i>	
How To Cite	Ghamami, Sayyed Mohammad Mehdi; Safarzadeh, Mohammadtaher (2024). Evaluate the position and performance of the Civil Rights Monitoring Board. <i>Public Law Studies Quarterly</i> , 54 (3), 1883-1906. DOI: https://doi.com/10.22059/jpls.q.2022.342174.3071
DOI	10.22059/jpls.q.2022.342174.3071
Publisher	University of Tehran Press.

انتشارات دانشگاه تهران

فصلنامه مطالعات حقوق عمومی

شاپا الکترونیکی: ۸۱۳۹-۲۴۲۳

دوره: ۵۴، شماره: ۳

پاییز ۱۴۰۳

Homepage: <http://jpls.ut.ac.ir>

ارزیابی جایگاه و عملکرد هیأت نظارت بر حقوق شهروندی

سید محمد مهدی غمامی^۱ | محمد طاهر صفرزاده^۲

۱. دانشیار، گروه حقوق عمومی، دانشکده معارف اسلامی و حقوق، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران. رایانامه: ghamamy@isu.ac.ir
۲. نویسنده مسئول؛ دانشجوی کارشناسی ارشد پیوسته، دانشکده معارف اسلامی و حقوق، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران. رایانامه: t.safarzadeh@isu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی</p> <p>صفحات: ۱۸۸۳-۱۹۰۶</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۱۱</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۲۰</p> <p>تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: آزادی‌های مشروع، حقوق شهروندی، نهاد ملی حقوق بشر، هیأت نظارت بر حقوق شهروندی.</p>	<p>به موجب قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی (مصوب ۱۳۸۳) و دستورالعمل اجرایی بند ۱۵ آن، هیأت‌های مرکزی و استانی ایجاد شد. وظایف این هیأت‌ها نظارت بر چگونگی اجرای قانون مذکور، ارسال و پیگیری شکایات و در نهایت ارائه گزارش است. بعد از بیشتر از دو دهه اجرای این قانون، که انتقادات بسیاری به آن وارد است، به نظر می‌رسد در کارآمدی عملکرد این نهاد تردید وجود دارد و باید ضمن ارزیابی عملکرد و اصلاح نظام تقنینی مربوط به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی، با مطالعه تطبیقی نهادهای مشابه از جمله آموذمان‌های موضوعی و تخصصی، در زمینه احیای حقوق شهروندان، با هدف بازنگری در نهاد هیأت نظارت بر حقوق شهروندی اقدام عاجل صورت گیرد. بر این اساس، پرسش این مقاله این است که «هیأت نظارت بر حقوق شهروندی به چه آسیب‌هایی در ساختار و عملکرد خود دچار است و چه راه حل‌هایی برای رفع این مشکلات قابل ارائه است؟». از این رو در این مقاله پس از بررسی آسیب‌های هیأت، پیشنهادهایی در محورهای همکاری و هماهنگی، ارتقا و حفاظت حقوق بشر و شهروندی و شاخصه‌هایی در بازسازی ساختار و تشکیلات با هدف اعتلای جایگاه هیأت نظارت بر حقوق شهروندی ارائه شد. روش تحقیق این مقاله توصیفی-تحلیلی است.</p>
استناد	غمامی، سیدمحمد مهدی؛ صفرزاده عربی، محمدطاهر (۱۴۰۳). ارزیابی جایگاه و عملکرد هیأت نظارت بر حقوق شهروندی. <i>مطالعات حقوق عمومی</i> ، ۵۴ (۳)، ۱۸۸۳-۱۹۰۶. DOI: https://doi.com/10.22059/jpls.2022.342174.3071
DOI	10.22059/jpls.2022.342174.3071
ناشر	مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

در عرصه حکمرانی یکی از طرق مهم تحفظ جامعه از معایب آن و نظارت بر تضییع نشدن حقوق متقابل مردم و حکومت، مشارکت در امر حکمرانی است. «در نظام فکری اسلام، امر به معروف و نهی از منکر، یکی از اشکال مهم مشارکت عمومی در عرصه اجتماعی و سیاسی شناخته می‌شود» (کعبی، ۱۳۹۴: ۲۰۹). این مقوله در ادبیات مکتبی نیز بارها در آیات متعددی از قرآن کریم (آل عمران/۱۰۴؛ توبه/۷۱) مورد توجه بوده و قاعده «النصیحة لأئمة المسلمین» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۹: ۲۳۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۱: ۱۳۸؛ کافی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۴۰۴) نیز در کنار این موارد، پشتوانه اصل هشتم قانون اساسی^۱ قرار گرفته‌اند؛ کما اینکه برخی فقها حتی یکی از دلایل تشکیل حکومت اسلامی را اقامه این اصل برشمارده‌اند (منتظری، ۱۴۰۹ق، ج ۴: ۱۶۳؛ حسینی تهرانی، ۱۴۱۸ق، ج ۴: ۲۱). بی‌تردید تشکیل حکومت صرفاً نمی‌تواند شرایط را برای اقامه این فریضه مهیا کند؛ در نتیجه در حکومت اسلامی نقلاً و عقلاً تشکیل نهاد ناظر بر اعمال حکومت در جهت حمایت و حفاظت از حقوق شهروندان ایجاب می‌کند (کعبی، ۱۳۹۴: ۲۳۹-۲۴۱؛ نوری همدانی، ۱۳۷۱: ۱۱۶). از این رو برخی، نهاد ملی ناظر بر حقوق بشر را نهاد مطالبات مردم از دولت و متناظر با نهاد متولی امر به معروف و نهی از منکر دولت توسط مردم دانسته‌اند (غائبی، ۱۳۸۷: ۱۸).

از طرف دیگر، ملت، به‌عنوان رکن تشکیل‌دهنده دولت مدرن، اگر تمایل به پاسداری از حقوق شهروندی خود دارد، نیازمند حمایت آن به‌نحوی است که صیوریت باور به حقوق شهروندی در جامعه و در میان صاحبان قدرت به فرهنگ تبدیل شود. یکی از مهم‌ترین ابزارهای این‌گونه نهادینه‌سازی فرهنگ، استمرار و تداوم از طریق «تشکیلاتی ساختن» آن است (مقامی، ۱۳۹۲: ۳۸). برای نیل به این غایت، به سازمان‌ها و نهادهایی در سطح محلی، ملی، منطقه‌ای و جهانی^۲ نیاز است که اوضاع و شرایط جامعه خود را بشناسند و به‌واسطه این شناخت دقیق، تعهدات حقوقی دولت‌های مرکزی و محلی خود را

۱. اصل ۸ قانون اساسی: «در جمهوری اسلامی ایران دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از منکر وظیفه‌ای است همگانی و متقابل بر عهده مردم نسبت به یکدیگر، دولت نسبت به مردم و مردم نسبت به دولت. شرایط و حدود و کیفیت آن را قانون معین می‌کند».

۲. باید توجه داشت که در میان نهادهای مختلف با گستره شمول جغرافیایی متفاوت، نهادهای ملی برای حفاظت از حقوق مردم در دولت-ملت‌ها از اهمیت بیشتری برخوردارند؛ چراکه «تهادهای ملی با توجه به لمس واقعیات موجود جامعه بیشتر از هر نهاد غیربومی می‌توانند مسائل و مشکلات جامعه را درک کنند و با توجه به امکانات جامعه راه‌حل‌های ممکن را برای برون‌رفت از معضلات ارائه دهند» (موسوی‌فر، ۱۳۸۲: ۲۷).

همواره پیگیری کرده و در جهت صیانت از حقوق شهروندان و ترویج مبانی و اصول آن، برای دستیابی به هدف مقرر تلاش کنند.

گستره این نهادها در کشورهای مختلف جهان و اثرگذاری آنها در عرصه بین‌الملل سبب شد که در اجلاس تشکیل شده توسط کمیسیون حقوق بشر سازمان ملل در سال ۱۹۹۱م. در پاریس، اصولی با عنوان اصول پاریس در جهت تعیین صلاحیت‌ها، ضوابط و شیوه فعالیت این نهادها پیشنهاد و در نهایت به سال ۱۹۹۳م. در مجمع عمومی سازمان ملل در وین تصویب شود^۱ (United nations. 2010: 7; European Union Agency for Fundamental Rights. 2020: 6).^۲ نهادهای ملی حقوق بشر - حداقل آنهایی که با اصول پاریس مطابقت دارند - سنگ بنای سیستم‌های ملی حفاظت از حقوق بشر هستند و به‌طور فزاینده‌ای به‌منزله سازوکارهای ارتباطی بین‌المللی بین‌المللی حقوق بشر و دولت عمل می‌کنند (Morten Kjærsum. 2003: 6). جمهوری اسلامی ایران نیز در سال ۲۰۱۰م. ضمن گزارش دوره‌ای جهانی وضعیت حقوق بشر (UPR) خود، توصیه لهستان درباره تشکیل این نهاد را پذیرفت و تا سال ۲۰۱۴م. متعهد به ارائه گزارش میزان تحقق آن بود (طلابکی و عطار، ۱۳۹۶: ۱۷۶)؛ هرچند به نظر می‌رسد در عمل نتوانست به این مهم دست یابد.

در این مقاله هیأت نظارت بر حقوق شهروندی و آزادی‌های مشروع، موضوع بند ۱۵ قانون احترام به حقوق شهروندی و آزادی‌های مشروع (مصوب ۱۳۸۳) نیز با کارویژه حمایت و نظارت بر تحقق و حفظ حقوق شهروندی در ایران به‌مثابه نهاد ملی حقوق بشر و شهروندی بررسی شده است تا از پس پاسخ به این پرسش محوری که «هیأت نظارت بر حقوق شهروندی چه آسیب‌هایی در ساختار و عملکرد خود دارد و چه راه‌حلی برای برطرف ساختن این مشکلات قابل ارائه است؟»، در نهایت به‌عنوان دستاورد، پس

۱. دو دسته نهاد در اجرایی‌سازی اصول اعلامیه پاریس (۱۹۹۳م.) به فعالیت می‌پردازند؛ دسته اول نهادهایی هستند در جهت حمایت، توسعه و نظم‌بخشی به وضعیت حقوق بشر و شهروندی که همان نهادهای ملی حقوق بشر (NHRIs) هستند و دسته دوم نهادهایی که وظیفه تنظیم‌گری، هماهنگی و توسعه نهادهای دسته اول را بر عهده دارند. از جمله مهم‌ترین نهادهای نظم‌دهنده و توسعه‌دهنده نهادهای حامی حقوق بشر و شهروندی در جهان شامل: اتحادیه جهانی نهادهای ملی حقوق بشر (Global Alliance of National Human Rights Institutions)، مؤسسه آمبودزمان جهانی (International Ombudsman Institute) و کمیته بین‌المللی هماهنگی نهادهای جهانی حقوق بشر (International Coordinating Committee of NHRIs) هستند؛ توضیح وظایف، صلاحیت‌ها و اهداف هر یک از نهادهای مزبور، از این مجال خارج است.

۲. برای دیدن تاریخچه کامل تصویب این اعلامیه ر.ک:

United nations, New York and Geneva, 2010, National Human Rights Institutions; History, Principles, Roles and Responsibilities, p7-8

از بیان آسیب‌های متعدد هیأت نظارت بر حقوق شهروندی، به محورهای توسعه‌ای این هیأت در حوزه‌های ارتقا و حفاظت از حقوق بشر و شهروندی و محور همکاری و تعامل با دیگر بخش‌های حکمرانی در جمهوری اسلامی ایران و ارائه شاخصه‌های اصلی در بازتعریف ساختار و تشکیلات این هیأت از پس تجربه‌های ناموفقی مانند کمیسیون حقوق بشر اسلامی^۱، هیأت پیگیری و نظارت بر اجرای قانون اساسی نهاد ریاست جمهوری^۲، کمیسیون اصل (۹۰) قانون اساسی^۳، ستاد صیانت از حقوق شهروندی و حریم امنیت عمومی^۴ و غیره^۵ پرداخته شود.

۱. برای آشنایی بیشتر با این مجموعه ر.ک: <http://www.ihrc.ir>

۲. در بند اول حکم صادره از سوی جناب آقای محمد خاتمی در سال ۱۳۷۶ در تشریح وظایف هیأت آمده است: «تدوین خط‌مشی نحوه پیگیری اجرای قانون اساسی با اولویت اصول متضمن حقوق فردی و اجتماعی مردم و ارائه آن به رئیس‌جمهور.» (برای مطالعه بیشتر ر.ک: نظریه تفسیری شورای نگهبان ذیل اصل ۱۳۳ به شماره ۴۲۱۴ مورخ ۱۳۶۰/۱۱/۰۱ در پاسخ به استفسار رئیس‌جمهور وقت (آیت‌الله سید علی خامنه‌ای) و بند ۳ نظریه تفسیری شورای نگهبان در ذیل اصل ۱۱۳ قانون اساسی ج.ا.ا. به شماره ۹۱/۳۰/۴۷۱۴۲ مورخ ۱۳۹۱/۰۴/۱۲ در پاسخ به استفسار عضو حقوقدان شورای نگهبان (جناب آقای عباسعلی کدخدائی) نسبت به حدود مسئولیت رئیس‌جمهور در اجرای قانون اساسی.)

۳. این کمیسیون که در راستای اجرایی‌سازی اصل ۸ قانون اساسی و به‌موجب اصل ۹۰ همین قانون شکل گرفته است، وظیفه رسیدگی به شکایات از طرز کار قوای حاکمیتی را بر عهده دارد و به‌نوعی آن را می‌توان از جمله آموذمان‌های پارلمانی به حساب آورد (موسی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۷۸). چنین کمیسیونی در کشورهای دیگر و با وظایف مشابه نیز تحت همین عنوان وجود دارد؛ از جمله می‌توان به کشورهای حوزه اسکاندیناوی مانند فنلاند، دانمارک، ایسلند، نروژ و سوئد اشاره کرد.

۴. ستاد صیانت از حقوق شهروندی و حریم امنیت عمومی در سال ۱۳۸۸ در اجرای ماده ۱۰۰ قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۸۳ و در راستای تحقق مصوبه ۴۲۷ شورای عالی انقلاب فرهنگی تشکیل شد. همچنین دبیرخانه ستاد صیانت از حقوق شهروندی و حریم امنیت عمومی در اجرای مصوبه ۵۶۶ شورای انقلاب فرهنگی شکل گرفت و مصوبه ۴۲۷ شورای فرهنگ عمومی و صیانت از حریم امنیت عمومی، اختیارات، وظایف و صلاحیت‌های این ستاد را تعیین کرد که مطابق بند ۹ وظایف و اختیارات این ستاد، لازم بود اقدام مناسب جهت پیگیری تدوین و تنظیم «منشور شهروند منضبط» و «منشور وظایف خدمت‌گذاران مردم» در رعایت قانون و حقوق شهروندی و تلاش جهت اجرایی و عملی کردن آن در دستگاه‌ها انجام شود؛ اما متأسفانه تا پایان دولت دهم نتیجه‌ای درباره تدوین منشور حقوق شهروندی حاصل نشد و به‌تبع با منسوخ شدن قانون مذکور این دبیرخانه نیز وجاهت قانونی خود را از دست داد.

۵. علاوه بر نهادهای یادشده، در سال ۱۳۸۳ دولت طی لایحه «قانون حقوق شهروندی و تأسیس نهاد ملی دفاع از حقوق شهروندی» پیشنهاد تأسیس نهادی ملی در حوزه حقوق شهروندی را ارائه کرد. مطابق با باب هفتم لایحه مذکور که به نظارت بر حسن اجرای حقوق شهروندی اختصاص داشت و بر اساس آن و به‌منظور توسعه و حمایت از حقوق شهروندی و در اجرای مقررات این لایحه، نهاد ملی حمایت از حقوق شهروندی ایجاد می‌شد که مطابق ماده ۱۰۰ خود وظیفه حمایت از

این پژوهش در موضوع خود بدیع است و تا کنون اثری در زمینه آسیب‌شناسی عملکرد هیأت نظارت بر حقوق شهروندی به‌مثابه نهاد ملی حقوق بشر و شهروندی نگاشته نشده است؛ در نتیجه از این نظر واجد وصف نوآوری است؛ هرچند برخی در خلال بررسی قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی (مصوب ۱۳۸۳) به برخی آسیب‌های عملکردی این هیأت نیز پرداخته‌اند (صادق‌منش، ۱۳۸۷؛ پورقهرمانی گل‌تیه، ۱۳۸۶)؛ اما پژوهش پیش رو از حیث مطالعات تطبیقی و تمرکز بر آسیب‌های نهادی به‌جای آسیب‌های قانونی، متمایز از آثار نامبرده است. همچنین در نگارش این مقاله از شیوه توصیفی-تحلیلی و منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی استفاده شده است.

۲. آسیب‌های هیأت نظارت بر حقوق شهروندی

در این بخش در دو بعد به آسیب‌ها و چالش‌های مشهود در ساختار و عملکرد هیأت نظارت بر حقوق شهروندی، به‌مثابه نهاد ملی حقوق بشر و شهروندی پرداخته خواهد شد تا از پس شناسایی این آسیب‌ها بتوان به راه‌حلی عملیاتی برای بهبود عملکرد این نهاد مطابق استانداردهای تعریف‌شده و مطلوب دست یافت.

۳. آسیب‌های ساختاری هیأت نظارت بر حقوق شهروندی

با اتمام به اصول اعلامیه پاریس (۱۹۹۳م) و بررسی تطبیقی، هیأت نظارت بر حقوق شهروندی از لحاظ جایگاه و ساختار اجرایی با چالش‌ها و آسیب‌هایی روبه‌روست که در ادامه به بررسی و ارزیابی آنها خواهیم پرداخت.

۴. تعداد و نوع اعضای نامتناسب با ماهیت و کارکردهای هیأت

مطابق ماده ۴ دستورالعمل اجرایی بند ۱۵ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی (مصوب ۱۳۸۳)، هیأت‌های استانی مرکب از حداکثر پنج قاضی دادگستری، سازمان قضایی نیروهای مسلح، دفتر

حقوق شهروندی از طریق آموزش و ترویج حقوق شهروندی، اطلاع‌رسانی داخلی و بین‌المللی در زمینه حقوق شهروندی، نظارت بر اجرای قانون حقوق شهروندی و بررسی شکایات واصله را بر عهده داشت؛ همچنین بار دیگر در سال ۱۴۰۰ دولت با هدف حمایت از حقوق بشر و شهروندی بر اساس اصول قانون اساسی، موازین اسلامی، تعهدات بین‌المللی و سایر قوانین، تقویت، هماهنگی، همگرا و هم‌افزا کردن تلاش‌ها و ابتکارات ملی در حمایت از حقوق بشر و شهروندی، اصلاح تصویر بین‌المللی از وضعیت حقوق بشر در ایران و خاتمه دادن به پرونده‌سازی‌های حقوق بشری علیه کشور و نیز ارتقای تعاملات منطقه‌ای و بین‌المللی در این حوزه، با پیشنهاد معاونت حقوقی رئیس‌جمهور مبنی بر «لایحه ایجاد نهاد ملی حقوق بشر و شهروندی» موافقت کرد؛ اما همچنان این لایحه به نتیجه‌ای نرسیده است.

بازرسی کل کشور و نماینده دادسرای انتظامی قضات است که این افراد مطابق ماده ۵ این دستورالعمل، به پیشنهاد رئیس کل دادگستری استان، حسب مورد پس از هماهنگی با رئیسان مستقیم آنها با ابلاغ رئیس قوه قضاییه منصوب می‌شوند و همچنین رئیس کل دادگستری استان ریاست هیأت نظارت و بازرسی استان را بر عهده دارد (تبصره ۱ ماده ۴). در نتیجه با توجه به وظایف و ماهیتی که از این هیأت به مثابه یکی از نهادهای ملی حقوق بشر و شهروندی انتظار می‌رود، به ترکیب اعضای این هیأت ایرادات ذیل وارد است:

فقدان حضور دائمی دادستان یا نماینده قانونی آن در ترکیب هیأت: مهم‌ترین موضوع

در زمینه ترکیب این هیأت آن است که دادستانی یا نماینده دادستان به صورت مستقیم در این دستورالعمل و قانون در مقام یکی از اعضای دائمی و رسمی تعیین نشده است و تنها مطابق ماده ۱۷ دستورالعمل اجرایی بند ۱۵ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی (مصوب ۱۳۸۳)، دادستان‌ها و قضات دادرهای عمومی و انقلاب و نظامی موظف‌اند در صورت مشاهده نقض آزادی‌های مشروع و حقوق شهروندی، طبق ماده ۱۴ این دستورالعمل اقدام کرده و رئیس هیأت نظارت و بازرسی استان را نیز به طور کتبی از موضوع آگاه کنند؛ حال آنکه بخش مهمی از فرایند رسیدگی در دادسرا و نظارت بر ضابطان بر عهده دادستان است (محدث، گزارش جامع، ۱۳۹۸: ۹۷).

حضور نداشتن نماینده‌ای از سازمان‌های متولی حقوق بشر و شهروندی در هیأت:

ترکیب این هیأت به صورت کاملاً حاکمیتی و با چپشی صرفاً قضایی ایجاد شده است و در تشکیلات آن از ظرفیت‌های سازمان‌های متولی حوزه حقوق بشر و شهروندی همچون سازمان بازرسی کل کشور، ستاد حقوق بشر قوه قضاییه، مرکز وکلای رسمی قوه قضاییه و حتی تشکل‌ها و سازمان‌های مردم‌نهاد^۱، نمایندگان اقشار مردمی و متخصصان و فعالان حوزه حقوق شهروندی به منظور رفع شبهه تعارض منافع، تقویت ارزیابی مؤثر و نظارت فراگیر استفاده نشده است (موسوی‌فر، ۱۳۸۲: ۲۸-۳۰؛ ضیایی‌فر، ۱۳۷۷: ۵۳). در حالی که مطابق اصول اعلامیه پاریس (۱۹۹۳ م.) درباره نهادهای ملی حقوق بشر، نهاد مذکور متضمن تشکیل از اعضای است که اقشار مختلف نیروهای جامعه مدنی را که مروج و حامی حقوق بشر هستند پوشش می‌دهد (United nations, 1993: 7-8)؛ همانند کمیسیون حقوق بشر فرانسوی^۲ که از مجموع ۶۴ عضو خود، ۳۰ عضو برآمده از سازمان‌های مردم‌نهاد را در خود جای داده است (European Union Agency for Fundamental Rights, 2012: 19).

1. Non-Governmental Organizations (NGOs)

2. Commission nationale consultative des droits de l'homme

۵. حضور نداشتن در شهرستان‌ها و تمرکز در مراکز استان

از مشکلات دیگری که هیأت نظارت بر حقوق شهروندی در امر نظارت با آن مواجه بوده، موضوع تمرکز این نهاد در مراکز استان است. به موجب ماده ۴ دستورالعمل اجرایی بند ۱۵ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی (مصوب ۱۳۸۳)، در مرکز هر استان هیأتی مرکب از حداکثر پنج قاضی دادگستری، سازمان قضایی نیروهای مسلح، دفتر بازرسی کل کشور و نماینده دادسرای انتظامی قضات به‌عنوان «هیأت نظارت و بازرسی استان» تشکیل می‌شود و در شهرستان‌های هر استان شعبی از این هیأت وجود ندارد. به عبارت دیگر، در صورت تمایل به ایراد شکایت از جانب شهروندان نزد این هیأت‌ها در شهرستان‌های استان به صورت حضوری هیچ امکانی وجود ندارد و باید حتماً در مراکز استان، این امر به انجام برسد.^۱

در کشورهای دیگر سعی شده است با افزایش تعداد شعب نهادهای ملی در بخش‌های مختلف کشور، در سطح محلی، خلاً دشواری دسترسی مردم جبران شود؛ برای مثال، کمیسیون حقوق مدنی ایالات متحده^۲، ۵۱ کمیته مشورتی ایالتی (کمیته ۱۱ عضوی) در انجام وظایف محوله به همراه خود دارد (Garrine P., 2008: 1-2). آمبودزمان ملی پرو^۳ از ۳۶ دفتر رسمی در سراسر این کشور برخوردار است^۴ و کمیسیون حقوق بشر افغانستان یک دفتر مرکزی در کابل (پایتخت)، هشت دفتر ساحوی^۵ و شش دفتر ولایتی در سطح کشور دارد.

۶. بودجه غیر مستقل و ناکافی به منظور انجام دادن امور محوله

یکی از عواملی که براساس اصول اعلامیه پاریس به‌عنوان شاخصه‌های کلیدی نهاد ملی حقوق بشر و شهروندی در نظر گرفته می‌شود، بودجه مستقل و ترکیب اعضای تشکیل دهنده و هدایت کننده این نهاد است (United nations, 1993: 7 ; European Union Agency for Fundamental Rights, 2020: 5-6)؛ از این رو نهادهای ملی حقوق بشر مختلفی همچون دفتر بازرسی از ملت^۶ (آمبودزمان ملی) آرژانتین^۱ یا

۱. این امر که با اصل دسترسی آسان و سهل مردم به مراجع نظارتی و دادخواهی در تعارض است در کنار سامانه‌های متعدد و گاه از دسترس خارج، در نهایت سبب تضییع حق مردم و عدم حصول و دستیابی به اصلاح معضلات و مشکلات خواهد شد. برای مشاهده سامانه متروک این هیأت که از سال ۱۳۹۹ تاکنون بروزرسانی نشده است ر.ک:

<http://hoghooghshahrbandi.eadl.ir/>

2. United States Commission on Civil Rights (<https://www.usccr.gov/>)

3. Public Defender (Spanish: Defensoría del Pueblo)

<https://www.defensoria.gob.pe>

۴. برای مطالعه بیشتر ر.ک:

۵. هر یک از دفاتر ساحوی کمیسیون چندین ولایت را تحت پوشش قرار می‌دهد. برای دیدن بخش‌های مختلف این

<https://www.aihrc.org.af/home/introduction>

کمیسیون ر.ک:

6. Public Defender (Defensoría del Pueblo de la Nación Argentina) (Ombudsman)

آمبودزمان ملی ترکیه^۲، هرچند در مقابل کنگره و مجلس خود پاسخگو هستند، از استقلال مالی برخوردارند^۳ یا حتی کمیسیون مستقل فلسطینی حقوق شهروندان که یک نهاد دولتی با توجه به ساختار و تشکیلات خود تلقی می‌شود، برای حفظ استقلال خود، همه بودجه خود را از منابع خارجی تأمین کرده است.^۴ اما بودجه اجرایی هیأت‌های نظارت بر حفظ حقوق شهروندی در ایران از محل بودجه دادگستری‌ها تأمین می‌شود و در عین حال خود این هیأت باید بر حفظ حقوق شهروندی در دادگستری‌ها نظارت داشته باشند.

افزون بر عدم استقلال در منبع بودجه، بر اساس ماده ۷ دستورالعمل اجرایی بند ۱۵ قانون، رئیس هیأت نظارت و بازرسی استان، اعضای هیأت را در گروه‌های دو یا سه نفره با حکم مأموریت به مراجع قضایی، انتظامی و سایر دستگاه‌ها در شهرستان‌های استان اعزام می‌کند؛ اما در وضعیت موجود این هیأت‌ها برای اعزام هیأت‌های استانی به نقاط دورافتاده با مشکل مالی مواجه‌اند (محدث، گزارش جامع، ۱۳۹۸: ۹۹) و این نشان از مکفی نبودن بودجه در نظر گرفته‌شده برای این تشکیلات به‌منظور انجام دادن امور تعریف‌شده در حوزه نظارت و حفاظت از حقوق شهروندی است.

۷. موازی کاری و مدیریت جزیره‌ای در نظارت و ارزیابی

یکی دیگر از مشکلات هیأت نظارت بر حقوق شهروندی، مسئله موازی کاری نهادهای نظارتی و افزایش هزینه نظارت و بازرسی است که در عمل نشان‌دهنده فقدان ارتباط مؤثر و کارا بین این نهادهاست؛ برای مثال هیأت نظارت بر حقوق شهروندی دادگستری و هیأت‌های نظارت بر حقوق زندانیان در سازمان زندان‌ها^۵ همزمان بر وضعیت حقوق شهروندی زندانیان و امور راجع به آنها رسیدگی می‌کنند. در موردی دیگر هیأت نظارت بر حقوق شهروندی به‌موجب بند ۱۵ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی

۱. البته باید توجه داشت با توجه برخی مشکلات داخلی کشور آرژانتین این نهاد از سال ۲۰۱۶ تا به حال غیرفعال بوده است و این مهم به یکی از چالش‌های نظام حکمرانی اساسی آرژانتین تبدیل شده است؛ به‌نحوی که در ۱۸ اگوست ۲۰۱۶، دیوان عالی دادگستری آرژانتین از کنگره این کشور خواست که مطابق مفاد مندرج در اصل ۸۶ قانون اساسی، یک نماینده برای این نهاد تعیین کند. برای مطالعه بیشتر ر.ک:

Isaac Marcelo Basaure Miranda (2017). Ombudsman Absence in Argentina: Seven years without collective representation. Buenos Aires, Argentine: Lomas Zamora National University

2. National Ombudsman Institution of Turkey

۳. برای مطالعه بیشتر ر.ک: <https://www.ombudsman.gov.tr/>

۴. ر.ک: سند منتشرشده از چهارمین اجلاس سالانه کمیسیون مستقل فلسطین برای حقوق شهروندان، غزه و رام‌الله (پی‌آی‌سی‌سی آر)، آور؛ منتشرشده در نشریه مطالعات خاورمیانه (۱۳۷۹). شماره ۲۱، ص ۱۴۹.

۵. موضوع تبصره ۲ ماده ۲ آیین‌نامه اجرایی سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور مصوب ۱۴۰۰/۰۲/۲۷.

مصوب ۱۳۸۳ مسئول نظارت بر «حسن جریان» این قانون است و سازمان بازرسی کل کشور نیز به موجب اصل ۱۷۴ قانون اساسی، صلاحیت عام در نظارت بر «حسن جریان» قوانین را بر عهده دارد؛ حال آنکه هیچ قانون یا مقرره‌ای، سازوکاری برای رفع تداخل صلاحیتی این نهادها با یکدیگر پیش‌بینی نکرده و در حداقلی‌ترین حالت ممکن نیز هیچ ارتباط منسجمی میان نهادهای نامبرده طراحی نشده است. این امر به تداخل فعالیت‌های دستگاه‌های نظارتی، کاهش کارایی و اثربخشی آنها و از پس این موارد، شکل‌گیری نگرش منفی نسبت به نظارت و بازرسی در درازمدت، بی‌اثری این نظارت‌ها و دریافت نشدن نتایج مطلوب از بازرسی‌ها در کنار صرف هزینه‌ی زمانی و مالی بسیار منجر خواهد شد.

۸. آسیب‌های عملکردی هیأت نظارت بر حقوق شهروندی

با اهتمام به اصول اعلامیه‌ی پاریس (۱۹۹۳ م.) و بررسی تطبیقی، هیأت نظارت بر حقوق شهروندی از لحاظ عملکرد اجرایی با چالش‌ها و آسیب‌هایی روبه‌روست که در ادامه به بررسی و ارزیابی آنها خواهیم پرداخت.

۹. محدودیت گستره‌ی عملکردی هیأت در حفاظت از حقوق شهروندان

یکی از بزرگ‌ترین مشکلات پیش روی هیأت نظارت بر حقوق شهروندی، مسئله‌ی تک‌بعدی بودن کارکرد آن است. این هیأت تنها وظیفه‌ی خود را در نظارت بر وضعیت حقوق شهروندی و حسن اجرای قانون آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی (مصوب ۱۳۸۳) متصور شده است؛ حال آنکه مطابق اصول اعلامیه‌ی پاریس این نهاد در مقام نهاد ملی حقوق بشر و شهروندی باید از صلاحیت‌ها و مسئولیت‌هایی برخوردار باشد که مهم‌ترین آن «برخورداری از صلاحیت و توانایی لازم برای ترویج و حمایت از حقوق بشر»^۱ است (United nations, 1993: 7). از این‌رو ارائه‌ی مشاوره‌های اساسی به دولت، مجلس و نهادهای مشابه و درخواست از مقامات صلاحیت‌دار ذی‌ربط برای شنیدن و بررسی نظرها، توصیه‌ها، طرح‌ها و گزارش‌های مرتبط با ترویج و حمایت از حقوق بشر و شهروندی در کنار جلب توجه حکومت به موارد نقض حقوق بشر در هر گوشه‌ای از کشور و ارائه‌ی پیشنهادهایی برای پایان دادن به موارد نقض آن و ترویج و تأمین هماهنگی بین قوانین و اعمال ملی با سازوکارهای بین‌المللی حقوق بشر و اجرای مؤثر آنها به‌جای رویکرد تقنینی و قضایی مستقیم، باید از مهم‌ترین کارکردهای این نهاد باشد (United Nations, 1993: 7-9).

1. "A national institution shall be vested with competence to protect and promote human rights."

همین حیطة اختیاراتی و صلاحیتی سبب شده است تا نهادهای ملی، در کشورهای مختلف به طور کلی در سه حوزه «ترویج و آموزش حقوق بشر و شهروندی»، «کمک و مشارکت در کنشگری فعالان کشور در زمینه حقوق بشر و شهروندی» و «مبارزه علیه همه اشکال نقض و تعدی علیه حقوق بشر و شهروندی» فعالیت داشته باشند؛^۱ برای نمونه، نهاد حامی شهروندان جمهوری صربستان^۲ افزون بر وظیفه نظارت بر نهادها و مؤسسه‌های دولتی، وظایف انتشار تحقیقات، توصیه‌ها و نظرها، گزارش به سازوکارهای بین‌المللی و منطقه‌ای حقوق بشر، رسیدگی به شکایات، کمک حقوقی، مشاوره به دولت، پارلمان و دیگر نهادهای عمومی، حمایت از فعالیت مدافعان حقوق بشر و شهروندی و همکاری با سازمان‌های جامعه مدنی، آموزش و تربیت حقوق بشر و شهروندی را نیز بر عهده دارد.^۳

۱۰. گستره نظارتی محدود به حقوق قضایی شهروندان

در میان انواع نهادهای ملی حقوق بشر و شهروندی، دسته‌ای تحت عنوان «نهادهای ویژه»^۴ نیز وجود دارند که با همان کارکرد نهادهای ملی در ارتباط با گروه‌های خاصی از جامعه فعالیت می‌کنند؛^۵ مانند آمبودزمان‌هایی که تنها در زمینه حقوق زنان، کودکان، پناهندگان، اقلیت‌های قومی و ... فعالیت دارند^۶ یا تعدادی از کمیسیون‌های حقوق بشر و شهروندی که با تمرکز بر موضوعات خاصی مانند حقوق برابری و کار ضد تبعیض فعالیت می‌کنند (European Union Agency for Fundamental Rights, 2012: 22). برای نمونه در سوئد افزون بر یک آمبودزمان پارلمانی که به صورت عمومی به تضييع حقوق

۱. برای مطالعه بیشتر ر.ک: موسوی فر، رضیه (۱۳۸۲). نهادهای حقوق بشر: جمهوری اسلامی ایران و سازمان ملل متحد، تهران: دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، مرکز مطالعات حقوق بشر.

2. Protector of Citizens of the Republic of Serbia

۳. برای مطالعه بیشتر در خصوص این نهاد ر.ک: www.ombudsman.rs

4. Specialized institutions

۵. برای دیدن مشروح وظایف و مشخصات این دسته از نهادهای ملی حقوق بشر ر.ک:

United Nations, Geneva, April 1993, Fact Sheet No.19, National Institutions for the Promotion and Protection of Human Rights, p.5-6

۶. «نهادهای ویژه برای همکاری با دولت و در جهت خط‌مشی‌گذاری اجتماعی برای حمایت از اقشار آسیب‌پذیر جامعه تأسیس می‌شوند. هرچند نهادهای ویژه تنها در صورتی نهاد ملی شناخته می‌شوند که به جز صلاحیت عام در زمینه حقوق بشر که از آن معاف هستند، شناسه‌های اصلی دیگر نهادهای ملی مانند استقلال، تکرر و آموزش حقوق بشر را هم داشته باشند. از مراکز حقوق بشر که در اروپای شمالی مانند دانمارک، نروژ و آلمان وجود دارد را می‌توان نمونه‌ای از این نهادها دانست» (مقامی، ۱۳۹۲: ۵۵-۵۶).

شهروندان می‌پردازد، دو آمبودزمان تخصصی، یکی در حوزه حقوق کودکان^۲ و دیگری در حوزه تبعیض‌های قومی و نژادی^۳ نیز مشغول‌اند^۴ یا در بلژیک، نهادی مشابه^۵، تنها در حوزه برابری و رفع تبعیض فعالیت دارد (European Union Agency for Fundamental Rights, 2012: 22). نمونه‌هایی از این کمیسیون‌ها در ایالات متحده و بسیاری از کشورهای مشترک‌المنافع از جمله استرالیا، کانادا، نیوزلند و انگلستان یافت می‌شود.^۶

با این حال، در بیشتر موارد، نهادهای ملی وظیفه وسیعی برای ارتقای همه حقوق بشر دارند (United nations, 2010: 16). برای مثال نهاد ملی حقوق بشر در دانمارک^۷ و اسلوواکی^۸ همه انواع حقوق بشری را که به منزله هنجار یا استانداردهای شناسایی شده است در چتر حمایتی خود قرار می‌دهند (European Union Agency for Fundamental Rights, 2012: 22)؛ اما در قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی (مصوب ۱۳۸۳) وضعیت کمی متفاوت است. در این قانون با مضیق در نظر گرفتن مفهوم حقوق شهروندی و به تبع آن ایجاد محدودیت در گستره نظارتی هیأت‌های نظارت بر حفظ حقوق شهروندی، تنها دایره کنشگری و فعالیت این هیأت محدود به نوع خاصی از حقوق شهروندان شده است که در ادامه به نقد و بررسی این موضوع خواهیم پرداخت.

۱۱. ارائه نشدن مفهومی از حقوق شهروندی و تبیین آن

نکته بسیار مهم آن است که در قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی (مصوب ۱۳۸۳)، «حقوق شهروندی» تعریف نشده و مفهوم آن تبیین نشده است و به صورت پیش‌فرض برخی از حقوق به عنوان حقوق شهروندان در نظر گرفته شده‌اند. حال آنکه بر سر مفهوم حقوق شهروندی و در نتیجه، مصادیق حاصل از هر مفهوم، اختلاف نظرهای گسترده‌ای وجود دارد (گزارش جامع، ۱۳۹۸: ۱۰۶-).

1. Parliamentary Ombudsman (JO)
2. Children's Ombudsman (BO)
3. Discrimination Ombudsman (DO)

۴. برای مطالعه بیشتر ر.ک: <https://www.jo.se/en/>

5. Centre for equal opportunities and opposition to racism Belize
۶. آفریقای جنوبی نیز افزون بر یک مدعی‌العموم (Public Protector) و کمیسیون حقوق بشری (SAHRC) که وظیفه حفظ حقوق مردم را به صورت کلی بر عهده دارند، یک کمیسیون با موضوع فعالیت در حوزه برابری جنسیتی (CGE) و یک کمیسیون با موضوع فعالیت در حوزه حقوق فرهنگی، دینی و زبانی (CRL Rights Commission) را نیز داراست.
7. Danish Institute for Human Rights
8. Slovak National Centre for Human Rights

۱۰۷) و بی تردید، اختلاف نظر در مورد مفهوم حقوق شهروندی و ارائه تفسیرهای گوناگون در این زمینه، به مقام اجرا و عمل هم سرایت می‌کند؛ برای مثال همواره از پس این ابهام در عرصه عمل با این پرسش مواجهیم که آیا جرائم مرتبط با حقوق شهروندی صرفاً ناظر بر جرائم قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی (مصوب ۱۳۸۳) است که در ماده ۷ قانون آیین دادرسی کیفری (مصوب ۱۳۹۲) بر اعتبار آن تأکید شده یا دامنه جرائم مرتبط با حقوق شهروندی فراتر از حقوق مذکور در قانون یادشده است؟ اهمیت این موضوع از آنجا مشخص می‌شود که اولین مرتبه، با این قانون بود که واژه و عبارت «حقوق شهروندی» پا به عرصه ادبیات حقوقی ایران گذاشت (گزارش جامع، ۱۳۹۸: ۱۰۶)؛ هرچند مصادیق بیان شده در ضمن این قانون از نوع حقوق قضایی و دفاعی اشخاص در فرایند تعقیب، تحقیق و دادرسی است؛ با وجود این، همچنان این پرسش‌های مهم مطرح‌اند که اساساً حقوق شهروندی چیست؟ و چه گستره‌ای را شامل می‌شود؟ آیا این حقوق در مقابل افراد فاقد تابعیت هم واجد ارزش است؟ و نسبت میان حقوق شهروندی با مفاهیمی چون (حقوق عمومی^۱)، (حقوق عامه^۲)، (حقوق فردی و اجتماعی^۳)، (حقوق ملت^۴) و (حقوق انسانی^۵) مصرح در اصول مختلف قانون اساسی چیست؟

۱۲. جامع نبودن حقوق شهروندی ذکر شده در قانون

قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی (مصوب ۱۳۸۳) با توجه به ریشه تدوین آن، تنها مشتمل بر حقوق دفاعی شهروندان در فرایند قضایی است؛ برای مثال تأکید بر اصول قانونی بودن مجازات (بند ۱)، شخصی بودن مجازات (بند ۲)، منع دستگیری و بازداشت خودسرانه (بند ۵)، عدم شکنجه، تحقیر و استخفاف در جریان بازجویی (بندهای ۶، ۷ و ۹)، اهتمام به حقوق دفاعی (بند ۳)، رعایت موازین اسلامی در فرایند دادرسی (بند ۴)، حق بر حریم خصوصی در جریان معاینات محلی و بازرسی (بندهای ۸ و ۱۴)، حقوق متهم در فرایند تحقیق و بازجویی (بندهای ۱۰، ۱۱ و ۱۲) و نظارت بر امور ضابطان از حیث عدم تضییع حقوق شهروندان (بند ۱۳) از حقوقی‌اند که به‌طور کلی در ماده واحد یادشده به آنها اشاره شده است.

۱. مندرج در اصول ۲۴ و ۶۱ قانون اساسی.

۲. مندرج در بند ۲ اصل ۱۵۶ قانون اساسی.

۳. مندرج در اصل ۱۵۶ قانون اساسی.

۴. مندرج در عنوان فصل سوم و اصل ۶۷ قانون اساسی.

۵. مندرج در مقدمه، اصول ۱۴ و ۲۰ قانون اساسی.

در نتیجه، این قانون از جامعیت کافی در مورد همه حقوق شهروندان برخوردار نبوده است (محدث، گزارش جامع، ۱۳۹۸: ۹۵؛ صادق منش، ۱۳۸۷: ۲۲۵)؛ چراکه تمامی انواع حقوقی قضایی شهروندان در فرایند دادرسی و رسیدگی (حق بر دسترسی سهل و آسان به دادرسی، حق بر تساوی سلاح‌ها، حق بر داشتن مترجم و معاضدت‌های قضایی، حقوق ناظر بر زندانیان و ...) را پوشش نمی‌دهد و در قبال حقوق مردم مقابل برخی از نهادهای قضایی و شبه قضایی ذیل قوه قضاییه (دیوان عدالت اداری، سازمان بازرسی کل کشور و ...) نیز سکوت دارد؛ بنابراین گستره صلاحیتی و نظارتی این هیأت محدود است و نمی‌تواند نقش نظارتی و بازرسی خود را در قامت حمایتی از حقوق شهروندان به‌طور کامل ایفا کند.

۱۳. ایفای نقش منفعلانه به واسطه نظارت استطلاعی

یکی دیگر از مواردی که در قانون حفظ حقوق شهروندی و آزادی‌های مشروع و دستورالعمل اجرایی بند ۱۵ آن در نظر گرفته شده، نقش منفعلانه و غیرکنشگرانه برای هیأت نظارت بر حقوق شهروندی در امر نظارت است. به موجب بند ۱۵ دستورالعمل اجرایی بند ۱۵ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی (مصوب ۱۳۸۳)، در صورتی که گزارش گروه‌های نظارت و بازرسی متضمن اعلام جرم یا تخلف انتظامی و اداری باشد، رئیس کل دادگستری استان حسب مورد موضوع را برای رسیدگی به مرجع قضایی یا اداری صلاحیت‌دار یا دادستان انتظامی اعلام می‌کند و رئیس کل دادگستری استان موظف است موضوع را تا حصول نتیجه و اعلام به هیأت نظارت مرکزی پیگیری کند. در نتیجه نوع نظارت و اعمال ضمانت نقض حقوق شهروندان توسط این هیأت از نوع استطلاعی است.

حتی در مواقعی که نقض حقوق شهروندان به صورت مشهود برای این گروه‌های نظارتی احصا می‌شود، مانند مشاهده نقض آشکار حقوق شهروندی از قبیل بازداشت غیرقانونی، رفتار خشونت‌آمیز و تحقیر افراد به گونه‌ای که ادامه آن آثار جبران‌ناپذیری در پی داشته باشد، مطابق بند ۱۴ همین دستورالعمل، گروه‌های نظارت و بازرسی باید بی‌درنگ موضوع را حسب مورد به قاضی دادگاه یا دادستان مربوط اعلام کنند تا مقامات یادشده در حیطة وظایف خود اقدام کنند. این امر در حالی است که به نظر می‌رسد دو قید مذکور («نقض آشکار» و «داشتن آثار جبران‌ناپذیر در صورت ادامه پیدا کردن») موجب می‌شود مقامات نامبرده برای اعلام موارد نقض حقوق شهروندی محدود شوند؛ چراکه اغلب موارد نقض حقوق شهروندی به صورت غیرآشکار و در لفاقة قانونی صورت می‌گیرد (صادق منش، ۱۳۸۷: ۲۳۶).

در نتیجه، اقتضای ترکیب فعلی هیأت نظارت بر حقوق شهروندی ایجاب می‌کند تا رویکردی فعالانه‌تر داشته باشد؛ برای مثال این هیأت باید بتواند با توجه به ترکیب قضایی خود در مصادیق مشهود

نقض حقوق شهروندان به صورت مستقیم رسیدگی کند یا در مواجهه با آیین نامه‌ها و مصوبات اداری ناقض حقوق شهروندان، ابطال آنها را از دیوان عدالت اداری درخواست کند.

۱۴. ارائه نکردن گزارش در خصوص روند اجرای قانون

مطابق بند «ح» ماده ۲ دستورالعمل اجرایی بند ۱۵ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی (مصوب ۱۳۸۳)، یکی از وظایف هیأت نظارت بر حقوق شهروندی «ارائه گزارش از چگونگی روند اجرای قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی هر ۶ ماه یکبار به مردم» است. حال آنکه از سال ۱۳۸۳ تا کنون چنین گزارشی منتشر نشده است (غمامی، ۱۳۹۷: ۸۵)؛ این در حالی است که کمیسیون حقوق بشر استرالیا^۱ از سال ۱۹۸۶ م.^۲ و کمیسیون حقوق بشر جمهوری آذربایجان^۳ از سال ۲۰۰۳ م.^۴ به صورت سالیانه گزارش عملکرد خود را ارائه داده‌اند. همچنین نهادهای ملی برخی کشورها افزون بر گزارش‌های سالیانه، به صورت ویژه در طول سال، با محوریت موضوعات خاصی نیز گزارش‌هایی را منتشر می‌کنند؛ برای نمونه آلودزمان ملی (مدافع عمومی) رومانی^۵ افزون بر انتشار گزارش سالیانه، اقدام به انتشار گزارش‌های ویژه درباره تأثیر همه‌گیری کووید-۱۹ بر وضعیت کودکان رومانیایی یا گزارش ویژه وضعیت محیط زیستی رومانی با تمرکز بر میزان پوشش جنگلی در این کشور کرده است.^۶

۱۵. تعیین نکردن ضمانت اجرای مناسب برای نقض حقوق شهروندان

درباره نقض حقوق شهروندی توسط مراجع مورد اشاره در قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی (مصوب ۱۳۸۳) نیز ضمانت اجرای مناسبی در نظر گرفته نشده است (احمدیگی، گزارش جامع، ۱۳۹۸: ۱۰۲؛ صادق‌منش، ۱۳۸۷: ۲۲۳) و حتی در متن خود قانون مذکور نیز، مجازات تخلفات و جرائم بیان شده تنها به صورت کلی به قوانین مربوط ارجاع داده شده است. برای مثال در ماده ۱۰ قانون مذکور، ضمانت اجرای تحقیقات و بازجویی مغایر با شیوه‌های قانونی بدین صورت بیان شده است: «بر اساس قانون برخورد جدی صورت گیرد» و این امر تا آنجا بغرنج بوده است که برخی اساساً

1. Australian Human Rights Commission

۲. برای دیدن مشروح گزارش‌ها به تفکیک سال، ر.ک: <https://b2n.ir/y42802>

3. Human Rights Commissioner(Ombudsman) of the Republic of Azerbaijan

۴. برای دیدن مشروح گزارش‌ها به تفکیک سال، ر.ک: <https://b2n.ir/q54479>

5. Ombudsman (Avocatul Poporului)

۶. برای دیدن این گزارش‌های ویژه ر.ک: <https://b2n.ir/e37313>

کارکرد این قانون را تا سر حد یک دستور اخلاقی دانسته‌اند (پورقهرمانی گل‌تیه، ۱۳۸۶: ۱۲۱)؛ حال آنکه برخورد با ناقضان حقوق شهروندان، نیازمند وضع مجازاتی با وصف مشدد و با جنبه تأدیبی مناسب است.

۱۶. راهکارهای پیشنهادی

پس از ارزیابی عملکرد هیأت نظارت بر حقوق شهروندی و شناسایی آسیب‌های این هیأت، سعی خواهیم کرد راهکارهایی برای ارتقای بهره‌وری و نزدیک شدن این نهاد به شاخصه‌های یک نهاد ملی حقوق بشر و شهروندی ارائه دهیم.

۱۷. ارتقای حقوق بشر و شهروندی

به‌منظور ارتقای^۱ حقوق بشر و شهروندی، این نهاد باید مطابق اصول اعلامیه پاریس در تدوین و ارائه طرح‌های جامع و مقطعی آموزشی کمک کند، فرهنگ حقوق بشر و شهروندی را عمومی‌سازی کند (Pohjola, 2006: 20; Kämpf, 2018: 14) و با استفاده از ابزار رسانه و فناوری‌های نوین در جهت گسترش و ارتقای آگاهی عمومی نسبت به این حقوق تلاش کند. این آگاهی‌بخشی می‌تواند از طریق طراحی دوره‌های آموزشی برای عموم مردم و اقشار اجتماعی مختلف مانند سازمان‌های مردم‌نهاد، پلیس، مأموران زندان، زنان و ... باشد؛ مانند نهاد ملی حقوق بشر ایرلند شمالی^۲ که برای وکلا و معلمان مدارس دوره‌های خاص آموزش حقوق بشر را طراحی و اجرا می‌کند (European Union Agency for Fundamental Rights, 2012: 24).

برگزاری سمینارها و کارگاه‌های آموزشی در محیط‌های علمی و دانشگاهی، توسعه برنامه‌های درسی برای مدارس، از ابتدایی تا متوسطه و پس از متوسطه با مشارکت مقامات آموزش و پرورش و تولیدات رسانه‌ای نیز می‌تواند در این زمینه بسیار کمک‌کننده باشد؛ همان‌طور که کمیسیون مستقل فلسطینی حقوق شهروندان^۳ و کمیسیون مستقل حقوق بشر افغانستان^۴ چنین اقداماتی را در زمره وظایف خود پیش‌بینی کرده‌اند (United nation, 2011: 48-49). افزون بر این موارد در جهت ارتقای وضعیت حقوق بشر و شهروندی، این نهاد می‌تواند به‌منزله مخزن یا بایگانی ملی برای اسناد حقوق بشر و شهروندی و سایر اسنادی که پیامدهای عمده‌ای بر این حقوق دارند، عمل کند. این امر نه تنها برای پیشبرد اهداف خود نهاد، بلکه برای دانشجویان، وکلا، سازمان‌های مردم‌نهاد و عموم مردم نیز کارآمد خواهد بود.

1. Promotion
2. Northern Ireland Human Rights Commission (NIHRC)
3. Palestine independent commission for citizens' rights (PISSR)
4. Afghan Independent Human Rights Commission

۱۸. حفاظت حقوق بشر و شهروندی

در زمینهٔ محافظت^۱ از سه نسل حقوق بشر و شهروندی در جامعه، این نهاد باید سازوکاری مشخص و سهل در جهت دریافت شکایت‌های مردمی، برنامه‌ای مدون و دقیق به منظور اجرای تحقیقات و نظارت ضابطه‌مند از نهادهای مختلف، اعم از دولتی، غیردولتی و انقلابی داشته باشد (Pohjolainen, 2006: 20) و همواره از پس فعالیت‌های مختلفی که در زمینه ارتقای حقوق بشر و شهروندی انجام داده است، راه‌حل‌های متناسب با ساختار حقوقی - اجرایی کشور را به منظور جایگزین کردن فرایندهای تضييع کنندهٔ حقوق مردم ارائه دهد. همچنین برقراری تعامل گسترده و مثبت با مراجع رسیدگی (قضایی و شبه‌قضایی) در جهت طرح دعوی و پیگیری مصادیق تضييع حقوق ملت از مهم‌ترین رویکردهای این مجموعه در قبال وظیفهٔ محافظت از حقوق بشر و شهروندی آحاد مردم است.

تمرکز این نهاد در جمهوری اسلامی باید بر اصلاح فرایندهای تضييع کنندهٔ حقوق آحاد مردم در ساختار حقوقی - اجرایی کشور از راه ارائهٔ پیشنهادهایی به مجلس، دولت و نهادهای فراقوه‌ای باشد تا از این مجرا بتواند تأثیرگذاری حداکثری پیدا کند. این رویکرد را می‌توان در نهادهای ملی کشورهای حوزهٔ اتحادیه اروپا مانند فرانسه، لوکزامبورگ و یونان^۲ به صورت جدی مشاهده کرد (European Union Agency for Fundamental Rights, 2012: 20). همچنین تمرکز بر حقوق اقشار آسیب‌پذیر جامعه اعم از معلولان، بیماران مبتلا به بیماری‌های خاص، کودکان، زنان، مهاجران، اقلیت‌های قومی و به‌ویژه گزارشگران فساد می‌تواند اولویت‌هایی را برای این نهادها در جهت پیشبرد اهداف حفاظتی خود ایجاد کند.

۱۹. همکاری و هماهنگی

مهم‌ترین بخش در زمرهٔ فعالیت‌های نهاد ملی در ساختار حقوقی - سیاسی جمهوری اسلامی ایران، هماهنگی و همکاری^۳ این نهاد با دیگر قسمت‌های نظام حکمرانی است. این هماهنگی در چند سطح شایان بررسی است:

الف) همکاری با نهادهای علمی، پژوهشی و دانشگاهی: از مهم‌ترین وظایف این نهاد در حوزهٔ ارتقای حقوق بشر و شهروندی توسعهٔ ادبیات مفهومی این امر و انجام امور کیفی در جهت نهادینه‌سازی فرهنگ حقوق بشر و شهروندی در جامعهٔ علمی و در میان عموم مردم کشور است؛ از

1. Protection

۲. کمیسیون حقوق بشر یونان دارای اختیاراتی فراتر از توصیه است. این سازمان مجاز است در شرایط خاص به پرونده‌ها رسیدگی، در موارد نقض حقوق بشر مداخله و راه‌حل‌ها را تسهیل کند.

3. Cooperation and coordination

این رو بهترین رویکرد، تعامل با نهادهای علمی فعال در این زمینه اعم از دانشگاه‌ها، اندیشکده‌ها و مراکز مطالعاتی متمرکز در زمینه حقوق بشر و شهروندی است.

ب) همکاری با نهادهای مردمی، اتحادیه‌های کارگری و اصناف: یکی از مهم‌ترین همکاری‌های نهاد ملی باید با نهادهای مذکور باشد؛ چراکه این نهادها در عین حال که نماینده اقبالش مورد هجوم تضييع حقوق بشر و شهروندی‌اند می‌توانند همچون بازوان رصد و نظارت این نهاد نیز عمل کنند و از نمایندگان این نهادها در مجامع مشورتی خود به منظور ارتقای توصیه‌ها بهره ببرند.

ج) هماهنگی با نهادهای متولی احیای حقوق مردم: همکاری و هماهنگی از طریق اجرای سیاست‌های کلان صیانتی در سه سطح کشف، تحقیق و تعقیب در فرایند احیای حقوق مردم با نهادهایی مانند ستاد حقوق بشر، دادستانی کل، سازمان بازرسی کل، دیوان عدالت اداری و ... که وظیفه اصلی آنان احیا و صیانت از حقوق ملت است، می‌تواند نتایج اثربخش و مفید بسیاری داشته باشد.^۱ برای نمونه این هیأت می‌تواند با پیشنهاد استفاده از ظرفیت ماده ۵۶۶ ق.آ.د.ک.^۲ که همه مراجع قضایی موضوع این قانون را با اهتمام به بند ۱۲ ماده ۱ آیین‌نامه شیوه تشکیل شعب تخصصی مراجع قضایی به شماره ۹۰۰۰/۱۷۸۳۷/۱۰۰ مصوب ۱۳۹۸/۰۳/۰۱ رئیس قوه قضاییه^۳ مکلف به تخصیص شعبه یا شعبی از مراجع قضایی برای رسیدگی تخصصی کرده است و تعامل همگرا با این شعب نقش فعالانه‌ای در حمایت و دفاع از حقوق شهروندان داشته باشد؛^۴ کما

۱. در مقابل این دیدگاه برخی با اشاره به سایر نظام‌های حقوقی و ماهیت آمبودزمانی نهاد مدافع حقوق شهروندی به این امر پرداخته‌اند که در هیچ نظام حقوقی‌ای (همانند الگوی انگلیسی)، نهاد آمبودزمان هیچ‌گونه وابستگی به قوه قضاییه ندارد و دارای ارتباط با این قوه نیست (زارعی، ۱۳۹۳: ۲۶؛ موسوی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۲۹). دلیل این امر نیز خصلت غیرقضایی رسیدگی‌های آمبودزمان است که ربط و نسبت منطقی‌ای با کارکردهای قوه قضاییه ندارد؛ همچنین در بیشتر نظام‌های حقوقی، این نهاد وابسته به پارلمان است (زارعی، ۱۳۹۳: ۲۶؛ موسوی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۲۳؛ شفیعی، ۱۳۹۴: ۲۹).

۲. ماده ۵۶۶ قانون آیین دادرسی کیفری: «تمام مراجع قضایی موضوع این قانون مکلف‌اند با توجه به نوع دعوی به تخصیص شعبه یا شعبی از مراجع قضایی برای رسیدگی تخصصی اقدام کنند».

۳. بند ۱۲ ماده ۱ آیین‌نامه شیوه تشکیل شعب تخصصی مراجع قضایی: «در هر حوزه قضایی علاوه بر مواردی که به موجب قوانین خاص تشکیل شعب اختصاصی الزامی است، به تناسب ضرورت و امکانات، با توجه به نوع جرائم و دعوی، شعبه یا شعبی از دادسرا و دادگاه‌ها اختصاص داده می‌شود تا با رعایت صلاحیت ذاتی در موضوعات کیفری و حقوقی ذیل رسیدگی نمایند: الف - امور کیفری از قبیل: ... ۱۲. جرائم مربوط به نقض حقوق شهروندی».

۴. برخی به منظور برقراری این ارتباط و حل این چالش، راهکار ایجاد دیوان عالی حقوق شهروندی مبتنی بر ظرفیت موجود در ماده ۲۵ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ را داده‌اند (حبیب‌زاده و پیغمبری، ۱۳۹۹: ۳۶۳-۳۶۱)؛ اما به نظر نگارنده با توجه به پیشنهاد ارائه شده ایجاد شعبه یا شعبی تخصصی ویژه حقوق شهروندی می‌تواند از هزینه‌های گزاف و

اینکه آموذمان ملی لهستان^۱ در صورتی که متوجه شود به دلیل اقدامات عمدی یا ترک فعل‌های صورت گرفته توسط سازمان‌ها، به خصوص سازمان‌ها یا نهادهایی که موظف به رعایت آزادی‌ها و حقوق مردم هستند، این آزادی‌ها و حقوق نقض شده است وارد عمل می‌شود. در چنین مواردی، این نهاد می‌تواند به نمایندگی از مردم (در مقام مدعی‌العموم) در دادگاه‌ها مبادرت به اقدامات لازم کند.^۲

د) هماهنگی با سیستم بین‌المللی حقوق بشر: هیأت نظارت بر حقوق شهروندی باید در مقام نهاد ملی حقوق بشر و شهروندی به مانند کمیسیون مستقل حقوق بشر افغانستان^۳ با سایر نهادهای ملی حقوق بشر و شهروندی (Kämpf, 2018: 38) و سازمان‌های بین‌المللی مانند کمیته بین‌المللی هماهنگی نهادهای ملی حقوق بشر (ICC)، مجمع آسیا-اقیانوسیه نهادهای ملی حقوق بشر (APF)، سازمان اجلاس سران کشورهای اسلامی، سازمان ملل متحد و سازمان‌های سازمان ملل متحد، به ویژه شورای حقوق بشر و سازوکارهای آن و بررسی دوره‌ای جهانی حقوق بشر (UPR) همکاری کند. این مهم بدین معناست که این نهاد افزون بر آنکه در این سازوکارها و بررسی‌ها شرکت می‌کند، باید توصیه‌های صادره از سوی این نهادها را در سطح ملی پیگیری کرده (United nations, 2010: 8-9) و در مواقع لزوم پاسخ‌های درخور و در جهت سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ارائه کند. این امر همچنین نیازمند همکاری و هماهنگی با سازمان‌های داخلی اعم از ستاد حقوق بشر قوه قضاییه، وزارت امور خارجه و شورای عالی امنیت ملی است.

۲۰. بازسازی ساختار و تشکیلات جدید

با توجه به برنامه‌ها و وظایف محوری بیان شده، این نهاد باید دارای ساختاری متناسب با این صلاحیت‌ها باشد. از این رو ساختار متناسب پیشنهادی بدین نحو ارائه می‌شود:

ساختارسازی قضایی بی‌مورد که برخلاف سیاست قضازدایی قوه قضاییه است جلوگیری کند.

1. Commissioner for Civil Rights Protection (ombudsman)

۲. البته باید توجه داشت این دفتر تنها در صورتی می‌تواند چنین اقداماتی را انجام دهد که تجزیه و تحلیل کامل وضعیت نشان دهد حقوق یا آزادی‌های افراد نقض شده است و تنها در صورتی که چنین بررسی‌ای نیاز به مشارکت وکیل مدافع و یا مدعی‌العموم در پرونده را تشخیص دهد، مردم حق دارند از این نهاد به عنوان مدافع حقوق خود درخواست مداخله کنند. برای مطالعه بیشتر ر.ک: <https://bip.brpo.gov.pl>

۳. برای مطالعه بیشتر ر.ک: کمیسیون مستقل حقوق بشر افغانستان (۱۳۹۳). برنامه عمل کمیسیون مستقل حقوق بشر افغانستان ۱۳۹۳-۱۳۹۷ (۲۰۱۴-۲۰۱۸)؛ کمیسیون مستقل حقوق بشر افغانستان (۱۳۹۳). گزارش شش‌ماهه ۱۳۹۳ (سرطان تا قوس مطابق با اگست تا دسامبر ۲۰۱۴). ص ۳ و کمیسیون مستقل حقوق بشر افغانستان (۱۳۹۳). گزارش سالانه ۱۳۹۲. ص ۵-۸.

الف) مطابق اصول پاریس، این نهاد باید دارای یک مجمع مدیریتی و تصمیم‌گیر متشکل از نمایندگان اقشار مختلف جامعه (با درصد بیشتر حقوقدانان) باشد که وظیفه آن تصمیم‌گیری و اعمال سیاست راهبردی برای این نهاد است (United nations, 1993: 8-9)؛ از این رو پیشنهاد می‌شود از نمایندگان رئیس‌جمهور، مجلس شورای اسلامی، کانون وکلا، انجمن‌های اقلیت‌های دینی، سازمان‌های غیردولتی فعال در زمینه حقوق شهروندی، اعضای هیأت علمی دانشکده‌های حقوق دانشگاه‌های برتر کشور و نماینده‌ای از شورای عالی استان‌ها در ترکیب این مجمع مدیریتی استفاده شود.

ب) همچنین با توجه به سنخ وظایف این نهاد، تشکیل کمیته‌هایی در چهار حوزه اعم از کمیته آموزش و توسعه حقوق بشر و شهروندی، کمیته حقوق بشر، کمیته حقوق عامه و شهروندی و دبیرخانه ضرورت دارد که هر یک به تناسب وظایف بیان شده در بخش‌های قبلی به انجام امور محوله خواهند پرداخت؛ در همین زمینه آمبودزمان ملی پرو^۱ برای اجرای هرچه بهتر وظایف خود، پلیس تخصصی آمبودزمان^۲ را تشکیل داده است.

ج) نکته مهم درباره ساختار اجرایی این نهاد آن است که ترکیب هیأت نظارت بر حقوق شهروندان و تعیین اعضا با انتخابات یا طرق دیگر، باید به گونه‌ای باشد که تضمین‌های لازم برای اطمینان از حضور اقشار مختلف نیروهای جامعه مدنی را که مروج و حامی حقوق بشر باشند فراهم کند. نکته یادشده نافی این مهم نخواهد بود که این نهاد باید ارتباط خود را با نهادهای متولی حفاظت از حقوق شهروندان در داخل همچون دادستانی، دیوان عدالت اداری، سازمان بازرسی کل، ستاد حقوق بشر، وزارت امور خارجه و ... و خارج از کشور ساختارمند کرده و بیش‌ازپیش منسجم‌تر کند.

د. همچنین این نهاد باید زیربنای لازم را به‌خصوص در مورد بودجه با در نظر گرفتن تعیین محل منابع تأمین مالی، موردتوجه داشته باشد تا بتواند کارکنان و نهاد مورد نیازش را با حفظ استقلال از بودجه دولتی اداره کند.^۳

۵. نتیجه

در این مقاله سعی بر آن بود تا با مطالعه آسیب‌شناسانه درباره «هیأت نظارت بر حقوق شهروندی» به

1. Public Defender (Defensoría del Pueblo)

2. Defensoría de la Policía

۳. برای مطالعه بیشتر ر.ک: موسوی‌فر، رضیه (۱۳۸۲). نهادهای حقوق بشر: جمهوری اسلامی ایران و سازمان ملل متحد، تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، مرکز مطالعات حقوق بشر.

عنوان نهادی که کارویژه اصلی خود را حمایت از حقوق شهروندان قرار داده است میزان مطابقت این نهاد با اصول و بایسته‌های نهاد ملی حقوق بشر و شهروندی ارزیابی شود؛ از این رو در این مقاله پس از مقایسه وضعیت موجود با اصول اعلامیه پاریس (۱۹۹۳ م.) به عنوان سند اساسی در تشکیل نهادهای ملی و دیگر نهادهای مشابه در بقیه کشورها، آسیب‌هایی در دو بعد به شرح ذیل احصا شدند:

الف) آسیب‌های ساختاری هیأت نظارت بر حقوق شهروندی

تعداد و نوع اعضای نامتناسب با ماهیت و کارکردهای هیأت؛
حضور نداشتن در شهرستان‌ها و تمرکز در مراکز استان؛
بودجه غیرمستقل و ناکافی به منظور انجام دادن امور محوله؛
موازی کاری و مدیریت جزیره‌ای در نظارت و ارزیابی.

ب) آسیب‌های عملکردی هیأت نظارت بر حقوق شهروندی

محدودیت گستره عملکردی هیأت در حفاظت از حقوق شهروندان؛
گستره نظارتی محدود به حقوق قضایی شهروندان؛
ایفای نقش منفعلانه به واسطه نظارت استطلاعی؛
ارائه ندادن گزارش در خصوص روند اجرای قانون؛
تعیین نکردن ضمانت اجرای مناسب برای نقض حقوق شهروندان.

در ادامه با بررسی تجارب جهانی در این زمینه، بایسته‌های عینی و شاخصه‌های عملی در جهت ایجاد یا ارتقای ظرفیت‌هایی در حوزه حقوق بشر و شهروندی از قبیل ارتقای آگاهی عمومی و طراحی دوره‌های آموزشی در قالب سمینارها و کارگاه‌های آموزشی در محیط‌های علمی و دانشگاهی، توسعه همکاری و افزایش تعامل با سیستم بین‌المللی حقوق بشر، اصناف و نهادهای متولی احیا و صیانت از حقوق مردم و در نهایت ارائه طرح بازسازی ساختار و تشکیلات جدید برای این هیأت براساس اصول اعلامیه پاریس (۱۹۹۳ م.)، ارائه و تبیین شد.

منابع

۱. فارسی

الف) کتابها

۱. قرآن کریم
۲. پژوهشگاه قوه قضاییه (۱۳۹۸). گزارش جامع سلسله نشست‌های علمی حقوق شهروندی و نسبت آن با قوه قضاییه. چ اول، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضاییه.
۳. کعبی، عباس (۱۳۹۴). مبانی حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. چ اول، تهران: انتشارات بسیج دانشجویی دانشگاه امام صادق (ع).
۴. غائبی، محمدرضا (۱۳۸۷). نهادهای ملی حقوق بشر. چ اول، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
۵. موسوی فر، رضیه (۱۳۸۲). نهادهای حقوق بشر: جمهوری اسلامی ایران و سازمان ملل متحد، چ اول، تهران: دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، مرکز مطالعات حقوق بشر.
۶. نوری همدانی، حسین (۱۳۷۱). امر به معروف و نهی از منکر. ترجمه محمد مهدی اشتهاردی، چ سوم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

ب) مقالات

۷. پورقهرمانی گلته، بابک (۱۳۸۶). نقد و بررسی قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی. ماهنامه دادرسی، ۶۴، ۱۱۵-۱۲۲.
۸. حبیب‌زاده، توکل و پیغمبری، سید محمدحسین (۱۳۹۹). تضمین مؤثر و حمایت قضائی از حقوق سیاسی شهروندان در میثاق بین‌المللی حقوق مدنی - سیاسی و نظام حقوقی ایران. دوفصلنامه علمی پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۲ (پیاپی ۵۲)، ۳۴۵-۳۷۰.
۹. صادق منش، جعفر (۱۳۸۷). سیاست جنایی قانونگذار ایران در قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی. مجله حقوقی دادگستری، ۶۲-۶۳، ۲۱۱-۲۴۰.
۱۰. ضیایی فر، محمدحسین (۱۳۷۷). سخنرانی نهاد ملی و کمیسیون حقوق بشر اسلامی. ماهنامه رویدادها و تحلیل‌ها، ۱۲۰، ۵۲-۵۷.
۱۱. غمامی، سید محمد مهدی (۱۳۹۷). الگوی احیای حقوق عامه با تحول در نظام هنجارها و ساختارهای قضایی. مجله حقوق اسلامی، ۵۸، ۷۱-۹۲.
۱۲. طالبکی، طرقي و عطار، محمد صالح (۱۳۹۶). الزامات و راهکارهای ایجاد نهاد ملی حقوق بشر در جمهوری اسلامی ایران (در پرتو قانون اساسی، حقوق بشر اسلامی، اعلامیه پاریس و رویه کشورها). دوفصلنامه دانش

- حقوق عمومی، ۱۷، ۲۱-۴۴.
۱۳. مقامی، امیر (۱۳۹۲). نهاد ملی حقوق شهروندی. نشریه اندیشمندان حقوق، ۶، ۳۷-۷۲.
۱۴. موسوی، سید فضل‌الله و همکاران (۱۳۹۱). بررسی استقلال نهاد آمبودزمان با نگاهی تطبیقی. مطالعات حقوق خصوصی، ۴۲(۴)، ۲۱۷-۲۳۴.
۱۵. موسی‌زاده، ابراهیم (۱۳۹۰). بررسی تطبیقی کمیسیون اصل نود و نهاد آمبودزمان (نهاد بازرسی و نظارت). فصلنامه علمی - پژوهشی دیدگاه‌های حقوقی قضایی، ۵۷، ۱۵۷-۱۸۰.

ج) رساله و پایان‌نامه

۱۶. زارعی، الهه (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی کمیسیون اصل نود و آمبودزمان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق عمومی. دانشگاه مازندران، مازندران، ایران.
۱۷. شفیعی، جعفر (۱۳۹۴). الگوی مطلوب نظام بازرسی کشوری از منظر تطبیقی با تأکید بر مورد ایران. (رساله دکتری حقوق عمومی)، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

د) اسناد و قوانین

۱۸. آیین‌نامه شیوه تشکیل شعب تخصصی مراجع قضایی مصوب ۱۳۹۸ رئیس قوه قضاییه.
۱۹. دستورالعمل اجرایی بند ۱۵ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی مصوب ۱۳۸۳.
۲۰. سند منتشر شده از چهارمین اجلاس سالانه کمیسیون مستقل فلسطین برای حقوق شهروندان، غزه و رام‌الله (پی‌سی‌سی‌آر)، آور؛ منتشر شده در نشریه مطالعات خاورمیانه (۱۳۷۹)، ش ۲۱.
۲۱. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۵۸ با بازنگری ۱۳۶۸.
۲۲. قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ با اصلاحات سال ۱۳۹۴.
۲۳. قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۸۳.
۲۴. قانون ماده واحده احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی مصوب ۱۳۸۳.
۲۵. کمیسیون مستقل حقوق بشر افغانستان (۱۳۹۳). برنامه عمل کمیسیون مستقل حقوق بشر افغانستان ۱۳۹۳-۱۳۹۷ (۲۰۱۴-۲۰۱۸).
۲۶. کمیسیون مستقل حقوق بشر افغانستان (۱۳۹۳). گزارش سالانه ۱۳۹۲.
۲۷. کمیسیون مستقل حقوق بشر افغانستان (۱۳۹۳). گزارش شش‌ماهه ۱۳۹۳ (سرطان تا قوس مطابق با اگست تا دسامبر ۲۰۱۴).
۲۸. لایحه «قانون حقوق شهروندی و تأسیس نهاد ملی دفاع از حقوق شهروندی» سال ۱۳۸۳.
۲۹. لایحه «قانون حقوق شهروندی و تأسیس نهاد ملی دفاع از حقوق شهروندی» سال ۱۴۰۰.

٢. عربی

١. حسینی تهرانی، سید محمدحسین (١٤١٨ق). ولایه الفقیه فی حکومت الاسلام، ج ٤، بیروت: دارالحججه البيضاء.
٢. الشیخ الکلینی (١٤٠٧ق). الکافی. ج ١، الطباعة الرابعة، المصحح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، طهران: دار الکتب الإسلامیة.
٣. العلامة المجلسی (١٤٠٣ق). بحار الأنوار. ج ٢١، الطباعة الثالثة، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
٤. العلامة المجلسی (١٤٠٤ق). مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول. ج ٩، الطباعة الثانی، قم: دار الکتب الإسلامیة.
٥. منتظری، حسینعلی (١٤٠٩ق). دراسات فی ولایه الفقیه و فقه الحكومة الاسلامیة. ج ٤، قم: تفکر.

٢. انگلیسی

A) Books

1. European Union Agency for Fundamental Rights (2020). *Strong and effective national human rights institutions; challenges, promising practices and opportunities*. Luxembourg, Publications Office of the European Union
2. European Union Agency for Fundamental Rights (2012). *Handbook on the establishment and accreditation of National Human Rights Institutions in the European Union*. Luxembourg, Publications Office of the European Union
3. Garrine P. L. (2008). *The U.S. Commission on Civil Rights: History, Funding, and Current Issues*. CRS REPORT FOR CONGRESS.
4. Isaac Marcelo Basaure Miranda (2017). *The Absence of the Ombudsman in Argentina: Seven Years without Collective Representation*. Buenos Aires, Argentine, Lomas Zamora National University.
5. Kämpf, A. (2018). *National Human Rights Institutions and their work on migrants' human rights*. Berlin, German Institute for Human Rights
6. Morten, K. (2003). *National human rights institutions implementing human rights*, Denmark, Martinus Nijhoff Publishers.
7. Pohjolainen, Anna-Elina (2006). *The Evolution of National Human Rights Institutions - The Role of the United Nations*, Denmark, Handy-Print A/S, Skive.
8. United Nations (2011). *Capacity assessment manual for national human rights institutions*.
9. United Nations (2010). *National Human Rights Institutions; History, Principles, Roles and Responsibilities*. New York and Geneva, Professional Training Series No.4.
10. United Nations (1993). *National Institutions for the Promotion and Protection of Human Rights*. Geneva, Fact Sheet No.19